

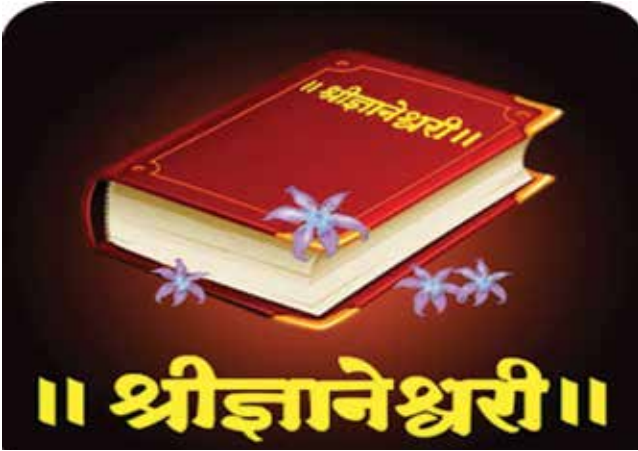

पसायदान हे ज्ञानेश्वरीचे अमृतमधूर फळ आहे. मुळात ज्ञानेश्वरी हेच एक अमृताचे झाड आहे. त्याची मुळे, त्याचे खोड, त्याच्या फांद्या, त्याची फुले हे सर्व वैभव रम्य व मधूर आहे. या सर्व माधुर्याचे व ऐश्वर्याचे सुगंधी अत्तर पसायदानामध्ये उतरले आहे. आताच्या कळवळ्यापोटी गीतेच्या सातशे श्लोकांवर नऊ हजार ओव्यांची टीका लिहून, ज्ञानेश्वरांचा वाग्मय पूर्णतेला गेला. त्याप्रित्यर्थ त्यांनी यज्ञदेवतेजवळ साचिलेला प्रसाद म्हणजे हे पसायदान. एका अलौकिक विश्वमानवाला प्रतीत झालेले गीतेचे अंतरंग उलगडून दाखवण्यासाठी, मांडलेला विशाल वाग्प्रपंच आवरता घेताना; कृतकृत्य अंतःकरणाने त्यांनी हे पसायदान मागितले आहे. ही प्रार्थना यज्ञकर्ता व ऋत्विजाकरता नसून, ज्यांच्या कल्याणासाठी यज्ञाचे प्रयोजन, त्यांच्यासाठीच केली आहे. आपले यज्ञकर्तव्य आटोपून ज्ञानेश्वर जणू त्या उत्तरदायित्वातून आता मुक्त झाले. यज्ञविधी व यज्ञफल यांचे पुण्य त्यांनी आपल्या श्रोत्यांना अर्पण केले. विद्यावाचस्पती राम शेवाळकर यांचे पसायदानावरील हे भाष्य 'अमृताचा घनू' या पुस्तकातून संपादित स्वरूपात घेतले आहे.

प्रा. राम शेवाळकर

आता विश्वात्मकें देवें ।
येणें वाग्यज्ञें तोंषावें ।
तोषोनि मज द्यावें ।
पसायदान हें ॥

पसायदानाचे आराध्य ठरलेल्या व ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत अशा या देवाचे स्वरूप विश्वात्मक आहे. म्हणजे आत्मतत्त्व ओतप्रोत भरलेल्या

विश्वाकारामध्येच ज्ञानेश्वरांनी देवत्व कल्पिले आहे. एक प्रकारे सर्व स्थिरचरव्यापी भूतात्मवासी परमेश्वराला केलेली ही प्रार्थना आहे. सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयस्थ परमात्मातत्त्वाकडे ही

खलत्वाची नांगी गळून पडो. खलांना मानवजातीचे वैरी बनवणारी ही व्यंकटी तेवढी नष्ट झाली, हा वाकडेपणा संपला की; त्यांचाही स्वभाव, वर्तन सरळ व ऋजू होईल. त्यासाठी दुष्ट जातीचा विनाश करण्याची गरज नाही. ज्ञानेश्वर जाणून होते की, एखाद्या महान अपराधाखातर एखादा दुष्ट नष्ट करता येतो, पण त्यातून दुष्टपणा नष्ट झाल्याबद्दल इतिहासाची ग्वाही नाही.

माणसाच्या मूलभूत माणूसपणावर ज्ञानेश्वरांनी हा केवढा प्रगाढ विश्वास प्रकट केला आहे. माणूस मूलतः वाईट नसतो. तो परिस्थितीमुळे व कारणामुळे वाईट झालेला असतो. ही कारणे नाहीशी झाली की, माणसाला वाईटपणा चिकटून राहण्याचे कारण नाही. दुष्टत्वाची हिंसक नखे काढून घेतल्यावर, उरलेला निखळ माणूस ज्ञानेश्वर स्वीकार्य मानतात; कारण त्यामुळेच त्या माणसाचे देवामध्ये रूपांतर होण्याची प्रक्रिया शक्य होते.

एकदा खळांची व्यंकटी नष्ट झाली, तर त्याने पुढे काय करावे? आतापर्यंत दुराचरणामध्ये तो व्यग्र असल्यामुळे त्याला आयुष्याची चिंता करण्याची सवड नव्हती. आता तो ती पोकळी कशी भरून काढणार? ज्ञानेश्वर लगेच त्याच्या शुद्धीकरणाची प्रक्रिया स्पष्ट करण्यासाठी मार्ग सुचवतात-

तया सत्कर्मी रती वाढो ।

दुष्टावा गळून पडलेल्या माणसाची सत्कर्माबद्दलची आवड वाढीस लागो. ही सत्कर्माबद्दलची रुची, आपोआपच दुष्कर्माबद्दलची अरुची वाढविण्यास पूरक ठरते. चमचाभर साखरेने पेलामाभर पाण्याची चव बदलते. कोणत्याही विधायक प्रवृत्तीची एखादी छटाही केवढ्याही विघातक प्रवृत्तीचा प्रभाव कमी करण्यास पुरेशी ठरते. अवघ्या जगाला भयप्रद वाटणाऱ्या विक्राळ अंधाराला, मातीच्या पणतीतील इवलीशी

॥ पसायदान : ज्ञानेश्वरीचे अमृतमधूर फळ ॥

याचना केली आहे. म्हणजे खऱ्या अर्थाने ज्यांच्यासाठी गीतार्थाचा प्रपंच, त्यांच्यासाठीचे व त्यांच्याकडेच हे पसायदान मागितले आहे.

पसायदानातील ज्ञानेश्वरांची पहिली मागणी आहे,

'जे खळांची व्यंकटी सांडो' ।

जगामध्ये दुष्टांमधील दुष्टावा तेवढा नाहीसा होवो. त्याची

ज्योतही धिटाईने तोंड देते. ती कांतिमान ज्योत स्त्रीलिंगी आणि एकाकी असूनही, तिला त्या आसुरी अंधाराची भीती वाटत नाही, याउलट अंधारालाच तिची भीती वाटू लागते. सत्कर्माची एक ठिणगी केवढ्याही मोठ्या तृणपर्वताची अल्पावकाशात राख करून टाकते. प्रकाशाच्या प्रत्येक उजळत्या पदऱ्यासाबरोबर राक्षसी काळोख भीतीने

पळ काढू लागतो.

दुष्टप्रवृत्तीचा विनाश करण्यासाठी सत्प्रवृत्तीला मुद्दाम काही प्रयत्न करावे लागत नाहीत. हातात शस्त्र धारण करावे लागत नाही. युद्ध पुकारावे लागत नाही. धमक्यासुद्धा द्याव्या लागत नाहीत. सत्प्रवृत्तीचे प्रकट होणे आणि दुष्टप्रवृत्ती नष्ट होणे या एकसमयावच्छेदकरून आपोआप होणाऱ्या दोन क्रिया आहेत. सूर्याचा उदय म्हणजेच अंधाराचा लोप. ही सत्कर्माबद्दलची रती वाढावी, असे ज्ञानेश्वर म्हणतात. उत्पन्न व्हावी किंवा रुजावी, असे म्हणत नाहीत. कारण प्रत्येकामध्ये मूलतः ती असतेच, असा ज्ञानेश्वरांचा विश्वास आहे. एखादा रावण त्रैलाक्याकरिता वाईट असला, तरी त्याच्या कुटुंबीयांकरिता निखळपणे चांगलाच असतो. म्हणूनच मुळात ही रती वाढावी, अशी कामना ज्ञानेश्वर व्यक्त करतात.

त्यानंतरची ज्ञानेश्वरांनी व्यक्त केलेली तिसरी कामना आहे –
'भूतां परस्परं जडो । मैत्र जीवाचें'

सर्व जीवजातींना परस्पराबद्दल सौहार्द उत्पन्न होवो. ज्ञानेश्वरांनी या ठिकाणी 'मैत्र' हा शब्द वापरला आहे. तेही जीवाचे मैत्र, म्हणजे परस्परांवर स्वतःच्या प्राणांइतके प्रेम करणारी जिवलग मैत्री ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत आहे. सर्व प्राणिमात्र परस्परांवर असे व इतके प्रेम करू शकतील काय? मग त्यांच्या जन्मजात हाडवैराचे काय होणार? माणसात परस्परांबद्दल दुजाभाव, द्वेष, मत्सर, वैरभाव असतो. जातीच्या, धर्माच्या, देशाच्या, भाषेच्या, पंथाच्या (व आता पक्षोपपक्षांच्या- इतकेच नव्हे, तर पक्षांतर्गत गटोपगटांच्या) नावाने माणसे परस्परांशी शत्रुत्व करतात, नि या शत्रुत्वाचा निकाल दोघांपैकी एकाला समूळपणाने संपविण्याचेच लागेल, असा पिढिजात विश्वास बाळगतात. त्यानुसार अखंड एकमेकांना पाण्यात पाहत राहतात. एकाच घराण्यातल्या, एकाच वंशातल्या व एकाच आईच्या कुशीत जन्मलेल्या भावंडामध्येही अशी पराकोटीची वैरे आढळतात, मग इतरांबद्दल काय बोलावे? अशा वातावरणात परस्परांवर जिवापलीकडचे प्रेम करण्याची ज्ञानेश्वरांची कल्पना निखालस स्वप्नाळूपणाची ठरणार नाही काय? नाही. कारण- सर्व प्राणिमात्रांची व्यंकटी सांडल्यावर व सर्वांची सत्कर्माबद्दलची रती वाढल्यावर एकमेकांबद्दल दुजाभाव कसा धजावू शकेल? सर्वांभूती प्रेम उत्पन्न होणाऱ्या आवाक्याबाहेरच्या अशक्यप्राय स्वप्नांची यथार्थता पटण्यासाठी, ज्ञानेश्वरांच्या या पूर्वअटी लक्षात घेणे निकडीचे आहे.

दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।

दुरित म्हणजे पाप. जगातून पापाचा अंधार नाहीसा होऊन प्रत्येकाला स्वधर्माचा सूर्यप्रकाश अनुभवता यावा, ही सददिच्छा समजावून घेणे तितकेसे अवघड नाही. फक्त ज्ञानेश्वर दुरित कशाला म्हणतात, तेवढे उकलून घ्यावे लागले. पहिल्या ओळीत दुरिताला तिमिर म्हटल्यानंतर लगेच दुसऱ्या ओळीत त्यांनी स्वधर्माला सूर्य संबोधले आहे. त्यावरून दुरित शब्दाने त्यांना परधर्म अभिप्रेत असावा, असा सहज निष्कर्ष निघतो. सामान्यपणे 'धर्म' या शब्दाचा

विश्वाचे आर्त माझे मनी प्रकाशले ।

अर्थ संप्रदायपर असा संकुचित लावला जातो. पण येथे ज्ञानेश्वर एका विशिष्ट, मर्यादित सांप्रदायिकांबद्दल सददिच्छा व्यक्त करत नसून, सर्व भूतमात्रांबद्दल करत आहे. सर्व जीवजातींचा स्वधर्म कोणता असू शकेल? तर जो त्याला जन्मतःच प्राप्त होत असतो.

सुरक्षिततेच्या काळजीने व आत्महिताला बाधा आणणाऱ्या भयाच्या भावनेने एक जीव दुसऱ्या जिवाबद्दल संशय व अविश्वास बाळगतो. त्यातून त्याला स्वधर्माचा विसर पडतो व दुरिताच्या परधर्मतमाने सर्व जीव अंधारून येते. यासाठी प्रत्येकाला स्वधर्माचे भान येणे अगत्याचे आहे.

याशिवाय हातून घडणाऱ्या पापांच्या व्याप्तीला आळा बसणार नाही. समाज सज्जनांचा निष्कारण दुःस्वास करतो. त्यांचा सूडबुद्धीने छळ करतो. त्यांची सत्त्वपरीक्षा घेतो. त्याची प्रतिक्रिया उद्देगात, संतापात व प्रतिशोधात होणे संतांकडून अभिप्रेत नाही.

जो जें वांछिल तो तें लाहो । प्राणिजात ॥

जन्माला आलेल्या सर्व जिवांच्या सर्व इच्छा पूर्ण होणे कधीतरी शक्य आहे काय? आपल्या प्रत्येकाच्या इच्छा परस्परांना बाधक असतात. उदा. राष्ट्रपती होण्याची प्रत्येकाची इच्छा एकाच वेळी पूर्ण होणे कसे शक्य आहे? म्हणून जगात यशवंत लोक अल्पसंख्य असतात व अपयशी लोकांची गर्दी असते. एकाच्या आनंदासाठी दुसऱ्या कोणाला तरी दुःखी व्हावे लागणे, हा या जगातील निघृण पण सर्वसंमत न्याय आहे. पुष्कळां दुसऱ्यांचे दुःख हेच काही लोकांच्या आनंदाचे कारण असल्याचेही दृष्टोत्पत्तीस येते. सुखदुःखाच्या आपल्या कल्पनाही दुष्ट असतात, आपल्यापुरत्याच असतात. आमची सुखे इतरांच्या दुःखावरून मापली जातात. आमची दुःखे इतरांच्या सुखांवर आधारलेली असतात. परदुःख शीतल वाटणे स्वाभाविक मानले, तरी ते सुखद वाटणे निर्दयपणाचे आहे; पण दुर्दैवाने ते नित्यपरिचयाचे आहे. तसेच दुसऱ्यांचे सुख न पाहवणे हेच बहुतेकांच्या दुःखाचे मूळ असते.

इथपर्यंतच्या प्रार्थनेत ज्ञानेश्वरांनी समाजातील खलप्रवृत्ती नष्ट व्हावी, विधायक सत्प्रवृत्ती पुष्ट व्हावी, प्रत्येकाला स्वधर्माचे भान यावे, या सददिच्छांचा विचार केला. या सददिच्छा ज्यांच्या जीवनात समूर्त झाल्या आहे, अशा महोदार सत्पुरुषांची चित्रे यानंतरच्या प्रार्थनेतून प्रकट होत आहेत:

वर्षत सकळमंगळी ।

ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी अनवरत भूमंडळी ।

भेटतु भूतां ॥

या भूमंडळावर मांगल्याचा अखंड पाऊस पाडणारी ईश्वरनिष्ठांची गर्दी नांदत राहो. या सददिच्छेत ज्ञानेश्वरांनी त्यांना अभिप्रेत असलेल्या परमपुरुषांची व्याख्या स्पष्ट केली आहे. संपूर्ण ज्ञानेश्वरीत ही ईश्वरनिष्ठांची संकल्पनाच फुलवीत नेली आहे. असा ईश्वरनिष्ठ माणूस 'मनुष्याणां सहस्रेषु' एखादाच राहणार. तो दाटीने भेटत राहावा, ही ज्ञानेश्वरांची सददिच्छाही समजावून घेण्यासारखी आहे. आपल्यात कुणी

ईश्वरनिष्ठ असेल, याचा विश्वास देता येत नाही. जे जे नश्वर असल्याची आपली खात्री आहे, त्यांच्या प्राप्तीसाठी आपण रक्त ओकीत असतो. तारुण्य, लावण्य या दैवदत्त बाबी तर बेभरवशाच्या आहेत, तरी आपण टॉलस्टॉयच्या कथेतील जमिनीचा हव्यास धरणाऱ्या त्या अधाशाप्रमाणे या नश्वर गोष्टींसाठी हपापत व धपापत असतो.

आजच्या समाजात तीन शक्ती प्रतिष्ठित झालेल्या आहेत. सत्ता, संपत्ती व शस्त्र. यांच्या प्राप्तीसाठी माणूस आयुष्यभर आसुसलेला असतो. त्यांच्या लोभाने त्यांच्या ओठांतून लाळ गळत असते व अंगातून घाम गळत असतो; पण या तिन्ही शक्ती अत्यंत बेभरवशाच्या मानल्या जातात, त्या भंगूर तर आहेतच; पण चंचलही आहेत.

एकनिष्ठेबद्दल त्यांपैकी कुणाचीही ख्याती नाही. त्या आज एखाद्याजवळ असतील, तर तट्कन त्याला तोडून दुसरीकडे पळतील. लक्ष्मी तर चंचलतेकरिता प्रसिद्धच आहे. शस्त्राला स्वतःचे डोळे नसतात, स्वतःची बुद्धी नसते. आपल्या पैशाच्या बळावर विकत घेणाऱ्यावरच ते उलटू शकते. शस्त्र भरवशाचे नाही, याचे कारण त्याच्याजवळ स्वतःची ताकद नसते. जो दणकट हात त्याला धारण करील, त्याच्या मनगटात ताकद असते; पण मनगटात तरी स्वतःची ताकद कुठे असते. मन दणकट असले, तर मनगटात ताकद येते आणि तरच हातातील शस्त्र कृतार्थ होते.

नश्वरनिष्ठांच्या या मांदियाळीत खऱ्या ईश्वरनिष्ठेची एखादी तिरीप प्रकट व्हावी, जिच्या प्रकाशाने सर्व आसंमत प्रक्षाळून निघेल. अंधारासाठी आसुसलेल्या या जन्मांध जगाची बुबुळे या प्रकाशाच्या कनवाळू स्पर्शाने सुखावतील, सजगही होती. अशाश्वताची अभिलाषा मावळून शाश्वताच्या उपासनेत सर्वजण समर्पण भावनेने मग्न होतील.

या ईश्वरनिष्ठांची तेजःपुंज वैशिष्ट्ये ज्ञानेश्वर यापुढे विविध दीप्तिमान प्रतिमांनी साकार करतात.

चला कल्पतरुंचे आरव ।

चेतना चिंतामणींचें गांव ।

बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।

जे सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥

ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत असलेल्या ईश्वरनिष्ठांच्या मांदियाळीची चित्रे वरील प्रतिभाभूत प्रतिमांमुळे अधिकच ठसठशीत झाली आहेत. ईश्वरनिष्ठांची ही मांदियाळी कशी असेल? तर कल्पवृक्षांच्या जंगम उद्यानासारखी, सचेतन चिंतामणींच्या वसाहतीसारखी, किंवा अमृताच्या बोलक्या समुद्रासारखी! कल्पवृक्ष मनात आलेल्या कल्पना

उच्चारण्याची आवश्यकता न ठेवताही पूर्ण करण्यासाठी प्रख्यात आहे. चिंतामणी नावचे रत्न जवळ बाळगणाऱ्याच्या सर्व चिंता हरण करण्याची हमी देते. असा कल्पवृक्ष किंवा चिंतामणी एखादाच नाही, तर त्यांच्या संपन्न बागा, समृद्ध गावे या ईश्वरनिष्ठांच्या समुदायासरशी प्रजेच्या प्रत्ययाला येतील. हे ईश्वरनिष्ठ लोक कसे आहेत, तर निष्कलंक चंद्रम्यासारखे सुखशीतळ, तर प्रखरता नसलेल्या सूर्यबिंबासारखे संजीवक असतील. त्यांच्या तोंडातून पडणारे प्रत्येक अक्षर अमृताने ओथंबलेले असेल, त्यांच्यामुळे ऐकणाऱ्याला त्याचे माधुर्य चटका लावील व अमरपणाचा आशीर्वादही देईल.

किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होवोनि तिहीं लोकीं
भजि जो आदिपुरुषी । अखंडीत ॥

ईश्वरनिष्ठांच्या या दुनियेत प्रेमाचीच देवाणघेवाण होईल. आनंदाचेच आदानप्रदान होईल. असा सर्व त्रैलोक्यामध्ये पूर्ण सुखाचा स्वामी होऊन, आदिपुरुषाची अखंड आराधना करणारा साधक ज्ञानेश्वरांच्या कृपाप्रसादाने या ठिकाणी साकार झालेला आहे.

आणि ग्रंथोपजीवीये। विशेषी लोकी इये।
दृष्टादृष्टविजये। होआवें जी ॥

या ओवीतील ग्रंथोपजीवी म्हणजे काय? त्याचा अर्थ ग्रंथावर उपजीविका करणारे असा होतो- आणि ग्रंथ हे ज्याच्या ज्ञानाचे उपजिव्य आहे, असाही होतो. या ग्रंथोपजीवी लोकांना दृष्टादृष्ट म्हणजे इह-परलोकांतील संकटांवर मात करून, उभयलोकी इष्ट भोग प्राप्त करून घेणे अभिप्रेत आहे. पसायदान हे आपल्या श्रोत्यांच्या कळवळ्यापोटी, विश्वात्मक देवाच्या पायाशी ज्ञानेश्वरांनी आळवलेली एक पवित्र प्रार्थना आहे. या प्रार्थनेच्या अनुषंगाने त्यांना अभिप्रेत असलेले आदर्श मानव समाजाचे एक नीलचित्रच त्यांनी रेखाटले आहे. पुढे मागे कोणाला सर्वांग, परिपूर्ण अशा अत्यंग समाजाची पुनर्रचना करण्याची प्रेरणा झाली व शक्ती आली, तर त्यासाठी आवश्यक असलेला निर्दोष

आराखडा त्याला येथे उपलब्ध आहे. पसायदान हे ज्ञानेश्वरांच्या आर्षप्रतिभेला पडलेले, मानवतेच्या कल्याणाचे एक भव्य स्वप्न आहे. हे स्वप्न त्यांनी विश्वात्मक देवाच्या निमित्ताने, सर्व भूतमात्रांच्या हृदयस्थ आत्मशक्तीच्या सुपुर्द केले आहे. हे स्वप्न या आत्मरूपाच्या अनुग्रहाने व प्रभावाने समूर्त होईल, असे आश्वासन विश्वेश्वराने दिले होते.

येथ म्हणे श्री विश्वेशरावों । हा होईल दानपसावो ।

येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया झाला ॥

नऊ हजार ओव्यांमध्ये प्रत्येक शब्द जणू अमृतात बुचकळलेला आहे.

(आभार: आशुतोष शेवाळकर)

